

Институт за подводно наследство – перспективи, предизвикателства и рискове пред България

Найден Прахов ^a

^a Секция за интердисциплинарни изследвания и Археологическа карта на България, Национален археологически институт с музей, Българската академия на науките, София; Институт за подводно наследство, Министерство на културата, България; naydenprahov@yahoo.com

Underwater Heritage Institute – prospects, challenges, and risks for Bulgaria

Nayden Prahov ^a

^a Department of Interdisciplinary Research and Archaeological Map of Bulgaria, National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia; Underwater Heritage Institute, Ministry of Culture, Bulgaria; naydenprahov@yahoo.com

Увод

В началото на 2026 г. Центърът за подводна археология – българският културен институт за опазване, проучване и комуникиране на подводното културно наследство – бе трансформиран в регионален институт за черноморския и долнодунавския регион под егидата на ЮНЕСКО с име Институт за подводно наследство (ИПН). Новият международен статут поставя и нови отговорности и ангажименти както пред организацията, така и пред България.

Създаването на ИПН е признание за постигнатото дотук, но по-същественото е, че то е сериозен залог за държавата ни, за нейния престиж, за затвърждаване на международното доверие в нея и в културните ѝ институции, за възможностите и волята на държавата да изпълни ангажиментите и отговорностите, които поема със създаването на регионалния институт – към собственото културно наследство и към световната организация за образование, наука и култура.

Този обзор представя, от една страна, развитието на българската национална организация за подводна археология, а от друга – илюстрира един съществен проблем. Периодите на възход и успехи, при които организацията постига международно признание и видимост, и периодите на трудности, изпитания и режим на оцеляване, в които тя е достигала екзистенц-минимума, са следствие на един фактор – държавната позиция, която във времето е вариала от адекватна подкрепа и оценяване на ролята на организацията и на значението и потенциала на подводното културно наследство, до абдикация, игнориране и нехайство.

От бъдещото сътрудничество между ИПН, Министерство на културата и други държавни

организации ще зависи дали с направения ход за създаването на регионалния институт България ще затвърди и разшири позициите си на водещ фактор в опазването, проучването и комуникирането на подводното и морско културно наследство в черноморския и долнодунавския регион и в развитието на международни сътрудничества и съвместни проекти, или ще се дискредитира с незадоволително изпълнение на поетите ангажименти и отговорности пред ЮНЕСКО.

Създаването на ИПН съвпада с важни политически промени в България. Да се надяваме, че няколкогодишният период на политическа нестабилност и чести правителствени смени и съответно смяна на ръководството на МК, приключва. Очакванията са, че следва период на политическа стабилност, устойчиво управление и последователно следване на културни политики и стратегии. От това дали те ще са в унисон със стратегиите, целите и готовността за инвестиране на ресурси, заложи в кандидатурата на България за създаването на регионалния институт под егидата на ЮНЕСКО, ще зависят резултатите от този ход – сериозни ползи за България или напротив – разочарование и репутационни щети. Както илюстрира историографското представяне на развитието на ЦПА/ИПН по-долу, истински и значителни успехи са постигнати единствено при сътрудничество между държавата и културната организация.

Подводното културно наследство на България

България има привилегията, но и отговорността да притежава богато, разнообразно и добре съхранено подводно културно наследство. Богатство, което дава изключителни перспективи за научно развитие, както и голям национален и международен ангажимент за опазването, проучването и представянето му пред обществото.

В морето при нос Шабла, в седиментите на Дуранкулашкото и Варненските езера, в заливите при Созопол и Атия, Ропотамо и Китен, в лиманите Стомопло и Алепу са открити изключително добре запазени останки от праисторически селища от късния халколит и бронзовата епоха (Balmer et al. 2022; 2024; Dimitrov et al. 2022). При Несебър, Каварна, Созопол и нос Акра са проучвани залети части от антични фортификационни и пристанищни съоръжения (Prahov, Dimitrov 2024; Prahov, Salkin 2024; Hristov 2013). Историческите пристанища на Созопол, Несебър, залива при устието на р. Ропотамо и др. представляват съкровищници на артефакти и концентрирана в материалния запис историческа информация (Dimitrov et al. 2021; 2024). До сега в българските води на Черно море са открити над 70 потънали кораба. Най-старият е гръцки ветроход от времето на Великата гръцка колонизация (V в. пр.Хр.). Следват римски (I–III в.), средновековни (X–XI, XIV в.), от османския период (XVII–XIX в.), западноевропейски от Златната ера на ветроходството (XVIII–XIX в.) и от индустриалната епоха (XIX в.) (Vagalinski et al. 2017; 2018; Pacheco-Ruiz et al. 2019; Peev 2014). Седиментите, които ги покриват, благоприятстват изключително добрата им консервация. В дълбоките части на морето газът сероводород, причиняващ анаеробна и силно редуцирана биологична среда, също допринася за запазеността на дървените плавателни съдове. Всичко това нарежда България сред водещите държави по богатство, разнообразие и добро състояние на подводни археологически паметници.

Разкриването на подводните културни богатства е резултат от усилена и отдадена работа на плеяда от български археолози. През 1908 г. братя Шкорпил отбелязват на първата археологическа карта на Несебър продължаващи под водата крепостни стени (Prahov, Dimitrov 2024, 566). През 1921 г. те съобщават за откриването на селище от праисторическата епоха при прокопаване на навигационен канал между Варненското и Белославското езеро – селище Страшимирово (Ballmer et al. 2024, 152). През 1922 г. при изкоп за кладенец в лагуната Стомопло са открити неолитни материали (Dimitrov et al. 2020, 226–228). През 1927 г. при първото драгиране на Созополското пристанище са извадени много артефакти от различни исторически периоди (Dimitrov

Обр. 1. Подводни археологически проучвания на Л. Огненова при Несебър (снимки Б. Жабленски)

Fig. 1. Underwater archaeological surveys of L. Ognenova near Nessebar (photos B. Zhablenski)

et al. 2020, 186). Тези и други инцидентни открития набелязват големите перспективи в България пред развитието на една тепърва раждаща се наука – подводната археология.

Първите подводни археологически експедиции в България са проведени по инициатива на водолази от Доброволната организация за съдействие на отбраната (ДОСО). За свой ръководител те поканват изтъкнатия археолог Иван Гълъбов (1918–1978). Първата експедиция осъществяват през 1959 г. при нос Калиакра. През следващата година провеждат и втора – в южния залив при Маслен нос (Preshlenov 2020, 233–235). През 1960 г. към подводните изследвания се включва и екипът, проучващ гр. Несебър – Иван Венедиков (1916–1997), Велизар Велков (1928–1993) и Люба Огненова (1922–2012), която поема тяхното ръководство и през следващите години провежда 15 експедиции при Несебър (обр. 1). Отново през 1960 г. Горанка Тончева (1922–2002) започва проучванията си по Северното Черноморие. През 1964 г. тя публикува и първата книга, посветена на подводните проучвания в България – „Потънали пристанища“ (Toncheva 1964). Л. Огненова (обр. 2.1) и Г. Тончева (обр. 2.3) са сред първите жени – подводни археолози както в България, така и в тази млада научна дисциплина в световен мащаб.

Създаване и ранни години на специализираната държавна организация за подводна археология

С ранните проучвания България се нарежда сред пионерите в подводната археология. Изявената ѝ позиция се запазва и през следващите години с провеждането на ежегодни експедиции, многобройни открития и включването на други изследователи при разкриване на тайните на морското дъно. Натрупването на познания за подводното наследство, увеличаването на музейните колекции с находки от морето и обещаващите перспективи пред младата научна дисциплина в

Обр. 2. Жените в българската подводна археология. 1. Л. Огненова и нейният екип (снимка Б. Жабленски); 2. А. Георгиева, основател на водолазното дело в България, открива амфора в Созополското пристанище; 3. Г. Тончева и нейният екип (снимка Т. Траянов); 4. Х. Ангелова
 Fig. 2. Women in Bulgarian underwater archaeology. 1. L. Ognenova and her team (photo B. Zhablenski); 2. A. Georgieva – founder of diving activities in Bulgaria, discovering an amphora in Sozopol Harbour; 3. G. Toncheva and her team (photo T. Trayanov); 4. H. Angelova

България водят до закономерната идея за създаването на специализирано държавно звено за подводна археология. Зад нея застава проф. Александър Фол (1933–2006), основател и директор на Института по тракология при БАН, който от 1979 г. до 1986 г. е министър на народната просвета. Благодарение на неговите усилия на 15.03.1978 г. в Созопол е създадена „База за морски проучвания“ – в самото начало научно-изследователско звено към Националния исторически музей (Karayotov et al. 1979, 55) – първата и все още единствена специализирана организация сред черноморските страни и първата в страните от Югоизточна Европа с предмет на дейност координиране и организиране на проучванията и опазване на културното наследство под вода, както и изучаване на древната морска култура. Дейността му е подпомагана от Експертен съвет от водещите учени в областта – председател Михаил Лазаров (1934–2006) и членове Л. Огненова, Г. Тончева, И. Венедиков, Бистра Цветкова и др.

През следващите години организацията се развива и променя административната си принадлежност. През 1982 г. тя е превърната във филиал на Окръжен исторически музей – Бургас (Окръжна дирекция „Културно-историческо наследство“, Бургас) и е преименувана на „Център за морска история и археология“ (обр. 3.1). С оглед на мащабните национални задачи и за да се избегне регионална обвързаност, от 01.01.1985 г. Центърът е трансформиран във филиал на Националния политехнически музей, София. От 22.12.1992 г. с разпореждане на Министерския съ-

Обр. 3. Лога на националната организация за подводна археология. 1. Лого на Центъра за морска история и археология; 2. Лого на Центъра за подводна археология; 3. Лого на Института за подводно наследство

Fig. 3. Logos of the national organization for underwater archaeology. 1. Logo of the Centre for Maritime History and Archaeology; 2. Logo of the Centre for Underwater Archaeology; 3. Logo of the Underwater Heritage Institute

вет организацията преминава на бюджетна издръжка към Министерството на културата с наименование „Централна база за подводни археологически проучвания“. Причините са изключително активната дейност на организацията и важността ѝ на водеща институция в България, отговорна за културното наследство под вода.

След създаването на организацията за неин научен ръководител е назначен Калин Порожанов, а за директор – Венцислав Попов. Сред сътрудниците са М. Лазоров, Иван Карайотов (1941–2018), В. Велков, Асен Салкин и др. През 1981 г. на щат е назначена Христина Ангелова (1956–2016), която е директор от 1993 до 2016 г.

Още в първите години от развитието на Центъра той участва в провеждането и подпомагането на проучвания по българското черноморско крайбрежие. С водолази са изследвани редица пристанищни акватории – заливите при Китен, Приморско, Созопол, Ропотамо, Каварна, Ахтопол, Черноморец, Поморие и при носовете Маслен нос, нос Св. Атанас, нос Шабла, нос Калиакра и др. Откривани са каменни и железни котви, каменни и оловни щокове, керамика и други артефакти (Porožhanov 1979, 56–58; Karayotov et al. 1979, 55–56; Lazarov 1980a–b).

През 1982 г. започват археологически разкопки с ежектори (смукачки) на потънал черноморски ветроход от XVIII в. в южния залив на гр. Китен (Lazarov et al. 1983), продължени през 1984 и 1986 г. (Lazarov, Popov 1985; Lazarov et al. 1987). При разкопките са открити останки от

селище от ранната бронзова епоха (III хил. пр.Хр.), чието проучване продължава с ежегодни археологически разкопки през следващите години (Lazarov et al. 1988; 1989; Dimitrov et al. 2020, 228–236). През втората половина на 80-те години в залива при устието на р. Ропотамо с разкопки е проучван друг многослоен обект – пристанищна акумулация и селище от ранната бронзова епоха (Dimitrov et al. 2020, 224–226). През втората половина на 80-те и първата на 90-те години в пристанището на гр. Созопол са провеждани разкопки на селища от късната халколитна и ранната бронзова епоха (Dimitrov et al. 2020, 196–222). При проучването на тези многослойни обекти е следван стратиграфски метод на разкопаване. Интердисциплинарният подход води до провеждането на редица палинологички, ботанични, зооложки, дендроложки, геоморфоложки и други изследвания, целящи установяването на палеоклиматичните условия по българското черноморско крайбрежие и промените в климата и околната среда. С пробите, взети от дървени колове на селищата от бронзовата епоха при Китен и Созопол, екип на Питър Кунихолм в Университета Корнел на САЩ (Laboratory for Aegean and Near Eastern Dendrochronology) провежда дендрохронологичен анализ и датировка, които дават хронологична скала за Югоизточна Европа.

От средата на 80-те години на XX в. Центърът за подводна археология и Лабораторията по археометрия към Института по Тракология на БАН провеждат морски геофизични археологически проучвания по крайбрежието, с което се нареждат сред пионерите в подводната археология. През 1986 г. е проведено геомагнитно проучване в залива при р. Ропотамо, а на следващата година – и в южния залив на град Китен. Тези експедиции са сред първите подобни изследвания за нуждите на подводната археология. През 90-те години на XX в. със странично-сканиращ сонар и еднолъчев ехолот са проведени изследвания на редица зони по Южното Черноморие, в Дуранкулашко езеро и прилежащото море и във Варненското езеро. Тези изследвания са правени както за издирване на археологически обекти, така и за реконструиране на промяната на бреговата ивица и крайбрежния ландшафт от древността до наши дни (Velkovski 2022; Vajsov et al. 2016).

Наред с интензивната и динамична научно-изследователска дейност Центърът развива и програмата за комуникиране и популяризиране на подводното и морско културно наследство. Един от основните проекти е организирането на Международния симпозиум „Тракия Понтика“, провеждан веднъж на три години в Созопол. Първият е през 1979 г., а последният (осми), след известно прекъсване през 90-те години, е през 2003 г. Това е един от първите форуми в света, посветени на морска история и подводна археология. Той събира в България водещи учени в тези области от целия свят и то в периода на Желязната завеса – Джордж Бас, Онор Фрост, Герхард Капитен, Фредерик ван Доорник и много други. Докладите са издавани в едноименен сборник на пет езика.

Симпозиумът е в основата на създаването на многобройни международни контакти. Благодарение на тях, както и на кореспонденцията и международния книгообмен, Центърът създава богата специализирана библиотека.

За представянето на своята работа и на подводното наследство са организирани временни експозиции и изложби.

Години на изпитания

Развитието и подемот на Центъра, както и международното му разпознаване и контакти, постигнати през първите години след създаването му, са последвани от труден период през 90-те години на XX в. и първото десетилетие на XXI в. През „Преходния период“ държавата абдикира от подкрепа на подводната археология и на организацията. Държавната субсидия остава единствено за заплати на малкия екип и елементарна поддръжка на базата – бивш ученически лагер край Созопол, дарен на Центъра. Теренни проучвания почти не се провеждат. Международният симпозиум прекъсва.

В края на 1999 г. с постановление на Министерския съвет Централната база за подводни археологически проучвания е трансформирана в еднолично дружество с ограничена отговорност „Център за подводна археология“ със 100% държавно участие към Министерството на културата (обр. 3.2). Навярно зад това решение стои опит за приватизиране на имота на Центъра, което не се случва, поради обстоятелството, че земята е държавна – горски фонд. През 2002 г. с постановление на Министерския съвет Центърът за подводна археология е превърнат в държавен културен институт към Министерство на културата.

През годините на изпитание и борба за съществуване основна роля при опазването на Центъра има Христина Ангелова (1955–2016) (обр. 2.4), която ръководи организацията от 1993 г. до 2016 г. За нея проф. Тотко Стоянов бе казал, че ако трудностите, неволите и пречките биха обезсърчили повечето хора, на Христина те даваха сили, неотстъпчивост и непреклонна воля да продължи напред. През годините на оцеляване са постигнати важни успехи, обезпечили и предопределили бъдещото национално и международно позициониране на Центъра и възможността за развитие.

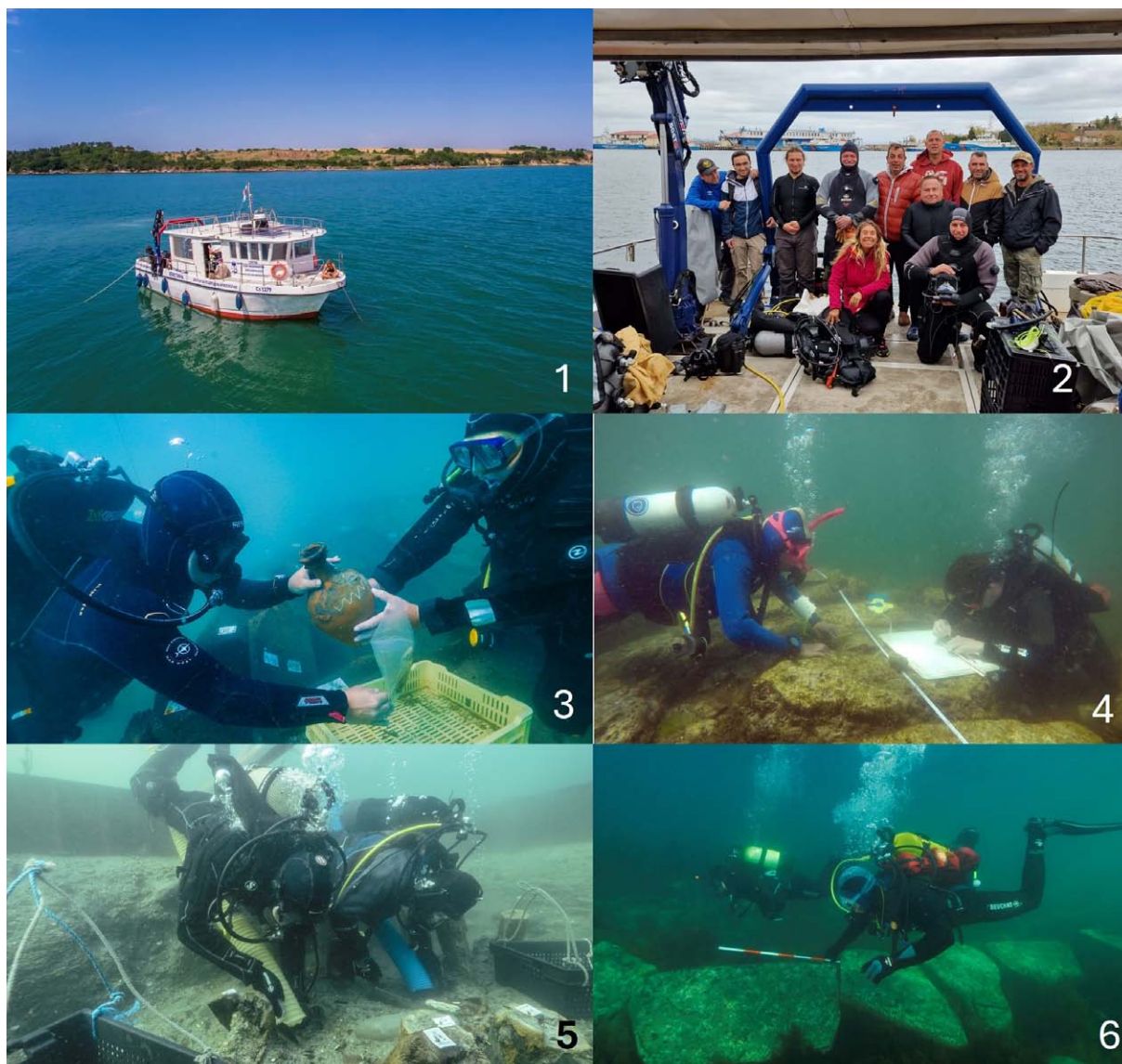
През 2003 г. България ратифицира Конвенцията на ЮНЕСКО за опазване на подводното културно наследство, с което става първата държава в Европа и втората в света, предприела тази стъпка. През 2009 г. Центърът за подводна археология е включен изрично в българското законодателство с приемането на Закона за културното наследство. Съгласно чл. 21–23 той е държавен културен институт, отговарящ за проучването, опазването и представянето на подводното културно наследство на България, както и координиращ дейностите, свързани с управлението и изследването на наследството.

Между 2000 и 2004 г. ЦПА и Institute for Nautical Archaeology (INA) към Texas A&M University провеждат съвместни разкопки на потънал черноморски търговски кораб от XVIII в. в южния залив на гр. Китен. Финансирането е от страна на INA и е във връзка с работата по дисертационния труд на Крум Бъчваров – докторант в университета (Batchvarov 2009). Това е първото коработушение в Черно море, проучено изцяло чрез археологически разкопки, които започват още през 1982 г. (Lazarov et al. 1983). По време на проучването е проведена школа за подводна археология за студенти. Консервирани находки от кораба стават основни експонати в откритата през 2006 г. в гр. Китен единствена в България постоянна археологическа изложба „Тайни от морското дъно“, посветена на подводните археологически проучвания в България.

Липсата на реална подкрепа от държавата води и до реализирането на проекти с външно финансиране. Проектите за почистване на Созополското пристанище с финансовата подкрепа на Делегацията на Европейската комисия в България (2001) и Британското посолство (2005) са удостоени с престижни награди. Следват проекти, подкрепени от Фонд научни изследвания за морското наследство в риск (2007–2009) и за прогнозно моделиране за идентифициране на археологически обекти под вода (2008–2011). Вторият проект е първи опит в България за прогнозно моделиране и прилагането на въздушна батиметрия (LiDAR) за целите на археологическото изследване. Проектът е пионерски и в областта на световната подводна археология с комбинирането на батиметричен лидар и прогнозно моделиране (Prahov 2013; Prahov et al. 2011). Той получава първа награда от „ЕСРИ България“ за новаторство. Следват трансгранични проекти с Турция (2012–2013, 2014–2015) в партньорство с Истанбулския университет и екипа на проф. Мехмед Йоздоган, които също получават заслужени отличия.

Възвръщане към пълноценна работа

От началото на второто десетилетие на XXI в. започва нов етап в развитието на ЦПА. Той е свързан с постепенното възвръщане на държавата към задълженията ѝ към културното

Обр. 4. Работни моменти на екипа на Центъра за подводна археология (снимка: 1. Т. Димитров; 2–3. Л. Цветков; 4. Н. Прахов; 5–6. К. Димитров)

Fig. 4. Working moments of the team of the Centre for Underwater Archaeology (photos: 1. T. Dimitrov; 2–3. L. Tsvetkov; 4. N. Prahov; 5–6. K. Dimitrov)

и научно развитие и свързаните с това организации и в частност към ЦПА. През 2013 г. щатната бройка на ЦПА е увеличена, което дава възможност за привличането на археолози, които постепенно специализират в подводната археология. Това съвпада и с промени на нормативната уредба, което налага съгласуване с ЦПА на повечето инфраструктурни проекти в българската акватория на Черно море. Това води до предварително спасително проучване или археологическо наблюдение на редица инвестиционни дейности. Съществена роля за реализиране на редица научно-изследователски проекти има и програмата на Министерството на културата за финансова подкрепа на теренни проучвания. От 2013 г. насам ЦПА успя да закупи и модерно геофизично оборудване – многолъчев ехолот, поддънен профилограф, странично-сканиращ сонар, подводен дрон с дистанционно управление, които дават възможност за извършване на съвременни морски геофизични изследвания, което превръща Центъра в една от водещите изследователски организации в Източна Европа по отношение на дистанционно високо-прецизно изследване на морското

дъно. През 2016 г. под ръководството на Калин Димитров, който е директор от 2016 до 2020 г., ЦПА се сдобил със собствен изследователски кораб, специално проектиран за водолазна работа и геофизични изследвания. Разбира се името му е „Христина“ (обр. 4.1). Пътят за широка теренна изследователска работа е открит.

През първите години на второто десетилетие на XXI в. проучванията на ЦПА са спорадични – геофизични издирвания, често с техника на партньорски организации, и водолазни огледи. Постепенно експедициите се увеличават, като през последните години теренната натовареност е от късна пролет до ранна зима, с което Центърът се нарежда сред водещите организации по теренни проучвания в подводната археология.

Основно място в изследователската теренна работа заемат геофизичните проучвания, в които ЦПА специализира през последните години. Проекти са реализирани по цялото българско черноморско крайбрежие, във Варненските езера, Дуранкулашкото езеро, а от 2024 г. и в р. Дунав. Крайбрежната зона на южното ни Черноморие има почти пълно покритие. На север от гр. Несебър проучванията са по-малко. До момента в около 100 самостоятелни или в съвместни проекти (с Института по Океанология – БАН, Института по Биоразнообразие – БАН, международния проект Black Sea MAP) е събрана, обработена и анализирана база данни за площи с общо покритие над 1800 km², като в много от случаите данните са двойно или тройно покрити от отделните прилагани методи. Това поставя ЦПА на челно място сред организациите в България, ангажирани с дистанционни изследвания на морското дъно.

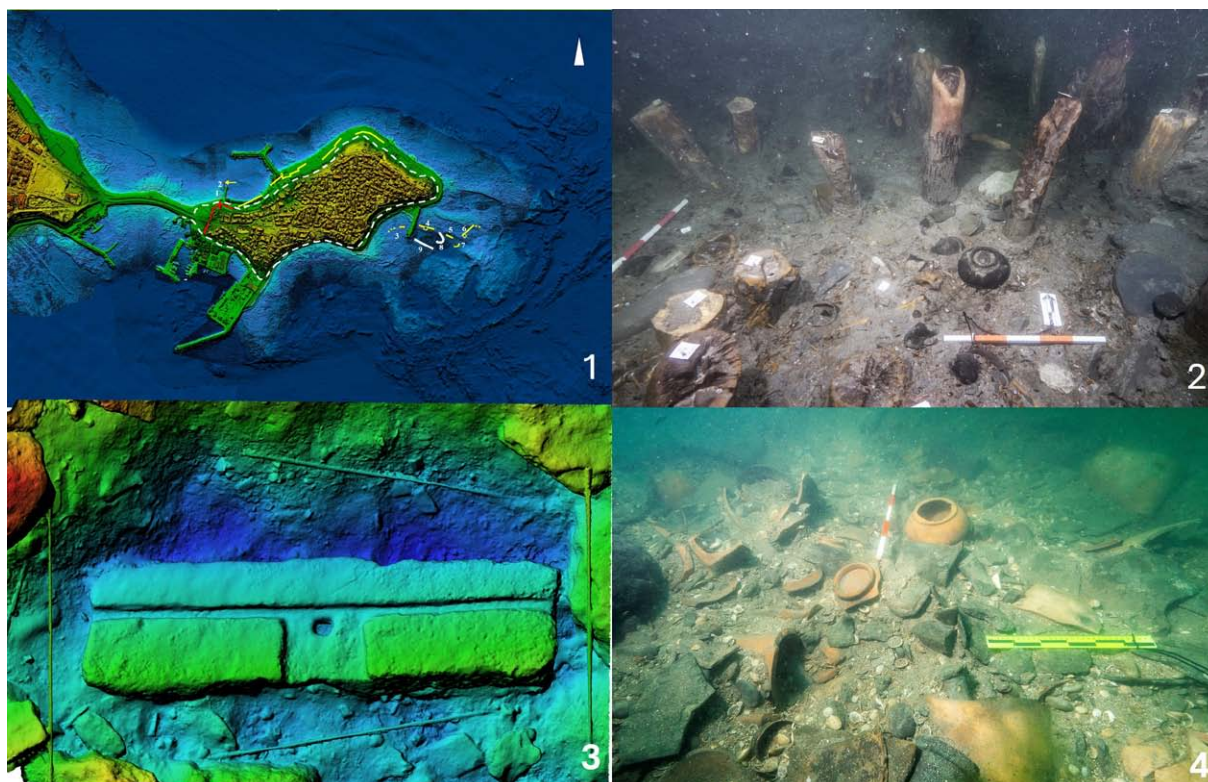
Необходимо е да бъдат споменати два емблематични проекта. Единият е изследването на трасето на нереализирания проект в България – газопровод „Южен поток“, който трябваше да доставя газ от Русия до Европа и чието трасе трябваше да мине през северната част на Черно море, включително българската акватория. ЦПА изследва трасето в 12-милната зона с комплекс от геофизични уреди – многолъчев ехолот, странично-сканиращ сонар, поддънен профилограф, магнитометър, електрично съпротивление. Това бе първият мащабен проект на ЦПА, който с брилянтното си изпълнение доказва възможностите на организацията за реализирането на подобни изследвания (Angelova et al. 2015b).

Другият проект е „Black Sea Maritime Archaeology Project“ (Black Sea MAP) – международна експедиция, реализирана в периода 2015–2017 г. в българската акватория на Черно море. Основната цел е събиране на данни за промените на Черноморския басейн в миналото и адаптацията на крайбрежните общества. Проектът придобива световна известност основно с откритите и документираните потънали кораби и е считан за една от най-мащабните морски археологически експедиции. Финансиран е от Julia and Hans Rausing Trust. Водещи партньори са Университетът на Саутхемптън, ЦПА и НАИМ–БАН. С ангажирането на големи чуждестранни изследователски кораби, използвани в газодобивната и нефтодобивната индустрия, международният екип изследва и значителни площи от дъното на българския континентален шelf и в изключителната икономическа зона по Южното Черноморие. Една от задачите на ЦПА е комплексно геофизично изследване на площ от 13050 ha по Южното Черноморие с многолъчев ехолот, странично-сканиращ сонар и поддънен профилограф (Vagalinski et al. 2016; Pacheco-Ruiz et al. 2019).

Освен геофизични проучвания ЦПА през последните дузина години провежда и многобройни разкопки на основните групи подводни културни паметници: праисторически селища, потънали антични градове, исторически пристанища и потънали кораби (обр. 4).

През 2014 г. бе направен сондаж на селище от ранната бронзова епоха в южния залив на гр. Китен. За разкопките бяха използвани професионални водолази. Все още младите сътрудници в ЦПА нямаха никакъв опит в подводните теренни проучвания и участваха единствено при теренната документация (Angelova et al. 2015a).

През 2017 г. разкопките под вода в залива пред устието на р. Ропотамо са подновени в рам-

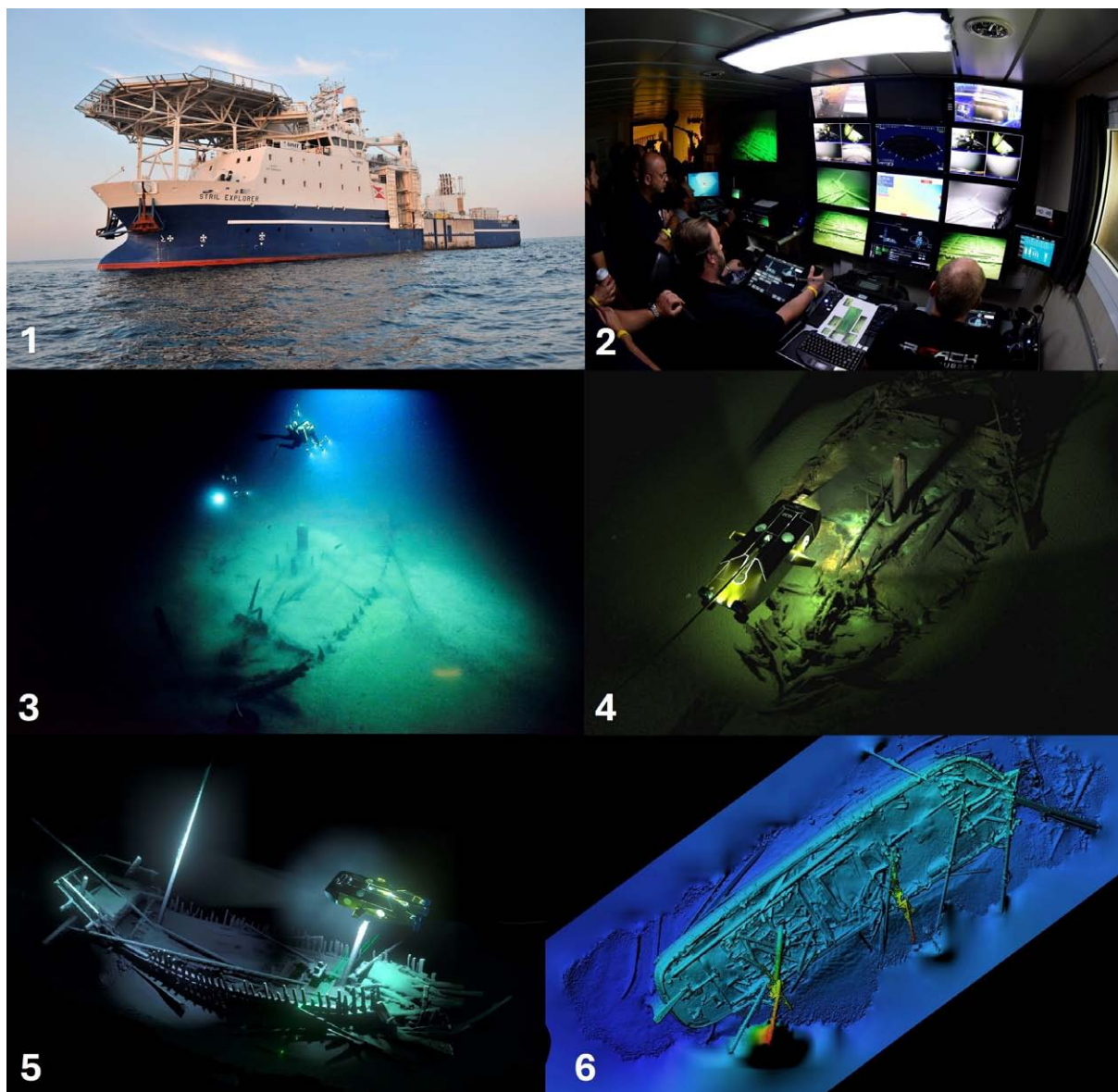
Обр. 5. Археологически обекти в Черно море: 1. Дигитален теренен модел на Несебърския полуостров и прилежащото морско дъно с отбелязани подводни археологически обекти (автор К. Велковски); 2. Останки от селище от каменно-медната епоха в Созополското пристанище (снимка К. Димитров); 3. Дигитален теренен модел на праг на порта в залива на гр. Каварна (автор П. Георгиев); 4. Пристанищна акумулация от артефакти в Созополското пристанище (снимка К. Димитров)

Fig. 5. Archaeological sites in the Black Sea: 1. Digital terrain model of the Nessebar Peninsula and the adjacent seabed with marked underwater archaeological sites (author K. Velkovski); 2. Remains of a Chalcolithic settlement in Sozopol Harbour (photo K. Dimitrov); 3. Digital terrain model of a gate threshold in Kavarna Bay (author P. Georgiev); 4. Harbour accumulation of artefacts in Sozopol Harbour (photo K. Dimitrov)

ките на международния проект Black Sea MAP. През 2018 г. финансиране е получено и по програмата за редовни археологически проучвания на Министерството на културата. По време двете кампании са проучени около 80 m², разположени в четири археологически квадрата. Изследвани са стратиграфски напластявания с дебелина около 3 m. За пръв път останките от селището от ранната бронзова епоха са разкрити в по-голяма площ (Ballmer et al. 2024, 162–163).

От 2020 г. са продължени разкопките на пристанищните акумулации и на праисторическите селища в Созополското пристанище (обр. 5.2), а от 2021 г. – с ежегодно финансиране, осигурено от държавата. Разкрити са изключително добре запазени останки от селища от късната халколитна, ранната и средната бронзова епоха (Ballmer et al. 2024, 159–161; Dimitrov et al. 2021; 2022; 2024, in press).

При проучванията на праисторическите селища, ръководени от Христина Ангелова, В. Драганов (1956–2020), К. Димитров и Н. Прахов ЦПА продължава традицията си на интердисциплинарен подход. Гредите от постройките са датирани с радиовъглероден способ (14C). Провеждат се палеоботанични и палеозооложки изследвания, анализирани са керамичните, кремъчните и костните находки и т.н. Разработена е методология за прецизни стратиграфски разкопки с фотограметрично документиране на всяко ниво. Пространствената информация се интегрира в

Обр. 6. Морски археологически проект „Черно море“: 1. Кораб Стрил Експлорър (снимка К. Димитров); 2. Зала за управление на изследователските апарати с дистанционно управление (снимка К. Димитров); 3. Водолазен оглед на средновековен ветроход (снимка К. Димитров); 4–6. Дигитални теренни модели на потънали ветроходи (автор Р. Пачеко-Руиз)

Fig. 6. Black Sea Maritime Archaeology Project: 1. Research ship Stril Explorer (photo K. Dimitrov); 2. Control room for remotely operated research vehicles (photo K. Dimitrov); 3. Diving survey of a medieval sailing ship (photo K. Dimitrov); 4–6. Digital terrain models of shipwrecked sailing vessels (author R. Pacheco-Ruiz)

ГИС среда.

Водолазни издирвания са проведени и във Варненското езеро, където са регистрирани останки от две потънали селища (Prahov et al. 2019).

Изследвания на потънали части от антични градове и техни пристанищни съоръжения ЦПА провежда при Каварна (обр. 5.3), Созопол (обр. 5.4) и Несебър (обр. 5.1). Експедицията при Несебър, осъществявана от 2017 г. насам, продължава делото на екипа на Л. Огненова. Открити са неизвестни до момента крепостни стени и вълноломи. Всички обекти са документирани с триизмерни модели. Направен е дигитален теренен модел на полуострова и прилежащото морско дъно (Prahov, Dimitrov 2024). Работата на ЦПА при Несебър, ръководена от настоящия

Обр. 7. Подписване на договор за създаване на Института за подводно наследство между Е. Отоне, зам.-генерален директор на ЮНЕСКО и Н. Прахов, директор на Центъра за подводна археология, в централата на ЮНЕСКО в Париж

Fig. 7. Signing of the agreement for the establishment of the Underwater Heritage Institute between E. Ottone, Assistant Director-General for Culture of UNESCO, and N. Prahov, Director of the Centre for Underwater Archaeology, at UNESCO Headquarters in Paris

директор на ЦПА – Найден Прахов и К. Димитров, отразена в ежегодните доклади на България до ЮНЕСКО, е високо оценена от международната организация.

Проучените с разкопки исторически пристанища в залива при устието на р. Ропотамо (Ballmer et al. 2024, 162–163) и в пристанището на Созопол (Dimitrov et al. 2021) разкриват изключително богати пристанищни акумулации, кореспондиращи с историческото развитие на пристанищата и селищата.

Проучванията на потънали кораби са продължени през 2014–2015 г. с откриването и разкопаването на италианския ветроход Алеанца (XIX в.) в залива на гр. Черноморец, чиято идентификация е установена от ръководителя на проучването Драгомир Гърбов (Garbov 2022). От 2022 г. до сега се провеждат ежегодни проучвания на черноморския търговски ветроход от XIX в. „Урдовиза“, разположен на няколко десетки метра от вече проучения ветроход в Южния китенски залив. Финансирането е от Министерството на културата и Institute of Nautical Archaeology, а проучвателите са К. Бъчваров и Д. Гърбов (MacLeod et al. 2024). Безвъзмездното участие на водещи австралийски подводни археолози и консерватори е в основата на подписания през 2024 г. меморандум за сътрудничество в областта на подводната археология между България и Австралия. Изключителен принос в развитието на корабната археология има международната експедиция Black Sea MAP (обр. 6). По време на проучванията са открити и документирани над 60 потънали кораба. Най-старият е гръцки ветроход от времето на Великата гръцка колонизация (V в. пр. Хр.). Следват римски (I–III в.), средновековни (X–XI, XIV в.), от османския период (XVII–XIX в.) и западноевропейски от Златната ера на ветроходството (XVIII–XIX в.) (Vagalinski et al. 2017, 720–722; 2018, 716; Pacheco-Ruiz et al. 2019). При геофизичните си изследвания и водолазни из-

дирвания ЦПА регистрира още няколко кораба по Черноморието (Южния и Северния китенски залив, при Созопол, Шабла, Крапец и др.). Наред с теренната работа под вода ЦПА в сътрудничество с Археологически музей–Несебър реализира програма за документиране на графитите на кораби от фасадите на четири несебърски църкви. Ръководител на проекта е Здравка Георгиева (Georgieva et al. 2022).

Институт за подводно наследство – цели, ангажименти и предизвикателства

Резултатите на теренните проучвания са обнародвани в редица публикации и са представени на национални и международни форуми. ЦПА отново постига международна видимост и разпознаваемост. Следват предложения за международни сътрудничества и участия в международни проекти. Навярно като следствие от всичко това идва и предложението на Ернесто Отоне – зам.-генерален директор на ЮНЕСКО в областта на културата, отправено по време на посещението му в България и Созопол през 2023 г., за преминаването на ЦПА под егидата на ЮНЕСКО като регионален център за черноморския регион. Предложението е възприето от екипа на ЦПА и намира последователна подкрепа от Министерството на културата и Министерството на външните работи, въпреки честата смяна на министри през последните три години. През 2024 г. България подава кандидатура за трансформирането на ЦПА в регионален център от категория 2 към ЮНЕСКО. В началото на 2026 г. с подписване на международни договори (обр. 7) и тяхната ратификация от Народното събрание една мечта се превръща в реалност – ЦПА е трансформиран в „Институт за подводно наследство“ (ИПН) – национален културен институт и регионален институт за черноморския и долнодунавския регион под егидата на ЮНЕСКО (обр. 3.3). Казвам мечта, защото преди години Х. Ангелова разказа, че когато през 2007 г. в Задар, Хърватия, е бил създаден Международният център за подводна археология под егидата на ЮНЕСКО (ICUWA), отговарящ за Югоизточна Европа, тя е изпитала огорчение. ЦПА е първата държавна организация за подводно наследство в региона и приносът му за развитието на подводната археология през първите години е значителен. Оставен без държавна подкрепа в последните години на XX в. и първите на новия обаче, той не е имал позиции да претендира за подобен статут. Днес нейните мечти, превърнати в дългосрочна визия за развитие на ЦПА и предадени на екипа ѝ, една по една стават реалност.

Признание и перспективи

Днес, с придобиването на новия статут пред Института за подводно наследство стоят нови задачи, отговорности и цели на национално и международно ниво. Сред ангажиментите, заложили в кандидатурата на България за създаването на институт от категория 2 към ЮНЕСКО, можем да открием следните: да насърчава ратифицирането на Конвенцията на ЮНЕСКО за подводното културно наследство от 2001 г. в черноморския и долнодунавския регион и да укрепва нейното прилагане; да развива международното сътрудничество в областта на научните изследвания, опазването и представянето на подводното наследство; да допринася за образованието и повишаването на капацитета чрез обучения и обмени; да улеснява научния достъп до информация чрез създаването на регионална мултидисциплинарна научна база данни (дигитална и материална); да повишава обществената осведоменост и чувствителност на национално и международно ниво чрез популяризиране и комуникация на подводното културно и природно наследство на региона.

При кандидатурата за регионален статут под егидата на ЮНЕСКО ЦПА представи досегашните резултати от работата си, както и наличните си човешки ресурси и техническа инфра-

структура, с които ще участва в реализирането на поетите ангажименти. С решение на Министерския съвет държавата също така предвижда отделянето на допълнителен бюджет за международната дейност на ИПН. Заложените ресурси за работата на ИПН са добра основа и предпоставка за следване на новите цели и поети отговорности. Истински стойностни, устойчиви и успешни резултати обаче биха били постигнати единствено при бъдещо единомислие и единодействие между ИПН и държавата в лицето на Министерството на културата и на други държавни организации.

Представената по-горе история на организацията недвусмислено показва един факт – истинските и големите успехи и постижения са правени с ангажираната подкрепа на държавата: създаването на първата организация – „База за морски проучвания“ е с водещото участие на А. Фол, който има сериозни политически позиции. С негово съдействие държавата предоставя бивша сграда на ямболски детски лагер край Созопол, която се превръща в базата за теренна работа на организацията – и до днес единствената ѝ недвижима собственост. Ангажираността на държавата прави възможно провеждането на международния симпозиум *Thracia Pontica* и ратифицирането Конвенцията на ЮНЕСКО за опазване на подводното културно наследство, за което особена заслуга има Бисера Йосифова – зам. министър на културата. Придобиването на скъпоструващата изследователска техника на ЦПА е следствие от подкрепата на МК. И накрая – създаването на ИПН под егидата на ЮНЕСКО е резултат от сътрудничеството и единомислието на ЦПА, МК и МВНР.

Единствено с такова сътрудничество между културния институт и държавната администрация могат да бъдат решавани предстоящите задачи и постигнати високите цели. Необходими са държавнически решения и воля за реализирането на важни проекти, които ще дадат възможност за развиване на международната, а и национална дейност на ИПН. Необходимо е осигуряване на сграда за административни нужди и развойна дейност на института, който от създаването си до този момент ползва една единствена стая, предоставена от Община Созопол. Създаването на седище на ИПН с помещения за административни нужди, обучения, изложби и публични дейности е предвидено да се случи на остров Св. св. Кирик и Юлита при Созопол в сгради на бившата военноморска база. Този ангажимент на държавата е заложен и в документите по кандидатурата на България за създаването на институт от категория 2 към ЮНЕСКО. Станахме свидетели на злонамерен институционален опит за осуетяване на добре обмислената и перспективна концепция за социализиране на острова, който, за удовлетворение на научната и културна общност, беше неуспешен. На острова трябва да бъде създадена и лаборатория за консервация на находки от морска среда, без каквато теренните проучвания не могат да бъдат пълноценни. Към момента такава лаборатория в България не съществува. Няма и консерватори-специалисти на подводни обекти и находки, което непрекъснато възпрепятства теренната работа и понякога принуждава археологическите екипи да оставят на морското дъно важни находки. В концепцията за превръщане на остров Св. св. Кирик и Юлита в Център за култура, наука и образование е предвидено и създаването на лаборатории за интердисциплинарни изследвания, каквито са толкова необходими при подводните проучвания, разкриващи консервирани с хилядолетия органични материали, представляващи източник на кондензирана информация. Досега тези материали са обработвани в трапезарията на базата на ЦПА край Созопол. На острова трябва да отвори врати и музей за черноморска история и подводна археология, където посетителите да видят богатствата и тайните на морето и какъвто в България все още няма. Многобройните находки от проучванията на ЦПА в края на всеки теренен сезон постъпват във фондовете на историческите и археологическите музеи. В базата на ИПН на острова ще бъдат провеждани обучения. Може би там един ден ще специализират и практикуват студенти по подводна археология и консервация по съвместни международни програми, които тепърва предстои да бъдат разкрити към български академични

организации. ИПН трябва да създаде и свое седалище в София, където ще работи част от екипа и където ще бъдат провеждани публични събития и представителни срещи. Сред целите на организацията са създаването на база на Северното Черноморие и на р. Дунав.

Всички тези цели са постижими и реалистични, но единствено като резултат от сътрудничеството между ИПН и държавата в лицето на Министерството на културата. Дано да сме свидетели на такава колаборация през предстоящите години, която да постави България като важен фактор и водеща държава в подводните археологически проучвания в черноморския и долнодунавския регион. Сътрудничество, с което България ще изпълнява отговорността си към културното наследство и поетите ангажменти към ЮНЕСКО.

Per aspera ad astra! А звездите са така далечни.

Използвана литература

- Angelova, H., Draganov, V., Prahov, N., Velkovski, K. 2015a. Podvodni arheologicheski razkopki na potanalo selishte ot bronzovata epoha v yuzhniya zaliv na grad Kiten. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2014 g.* Sofia, 828–830 (in Bulgarian with English abstract).
- Angelova, H., Draganov, V., Prahov, N., Velkovski, K., Stoev, D., Trendafilova, L., Garbov, D. 2015b. Spasitelni arheologicheski izdirvania pod voda v prilezhashtata akvatoria na Pasha dere po traseto na gazoprovod „Yuzhen potok“. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2014 g.* Sofia, 881–885 (in Bulgarian with English abstract).
- Balmer, A., Dimitrov, K., Prahov, N., Georgiev, P. 2022. Selishta ot praistoricheski vlazhni zoni po Balgarskoto Chernomorie. *Izvestiya na Burgaskiya muzey VIII–1*, 216–242 (in Bulgarian with English abstract).
- Ballmer, A., Dimitrov, K., Prahov, N., Georgiev, P. 2024. Prehistoric Wetland Settlements of the Bulgarian Black Sea Coast. In Ballmer, A., Hafner, A., Tinner, W. (eds) *Prehistoric Wetland Sites of Southern Europe*. Springer, 149–173; <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-031-52780-7>
- Batchvarov, K. 2009. *The Kitten Shipwreck: Archaeology and Reconstruction of a Black Sea Merchantman*. Unpublished PhD Dissertation. Texas A&M University.
- Dimitrov, K., Draganov, V., Prahov, N. 2020. Submerged Prehistoric Settlements along the South Bulgarian Black Sea Coast. In Krauss, R., Pernicka, E., Kunze, R., Dimitrov, K., Leshtakov, P. (eds) *Prehistoric mining and metallurgy at the southeast Bulgarian Black Sea Coast* (Ressourcen Kulturen 12). Tübingen: University Press, 185–245.
- Dimitrov, K., Georgiev, P., Prahov, N., Damyanov, M., Velkovski, K. 2021. Spasitelno podvodno arheologicheskoto prouchvane v akvatoriyata na pristanishte Sozopol prez 2020 godina. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2020 g.* Sofia, 113–119 (in Bulgarian with English abstract).
- Dimitrov, K., Damyanov, M., Georgiev, P., Prahov, N., Velkovski, K. 2022. Redovno i spasitelno arheologicheskoto prouchvane pod voda na mnogosloen obekt ‘Pristanishte Sozopol, sektor “Iztok”’. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2021 g.* Sofia, 155–163 (in Bulgarian with English abstract).
- Dimitrov, K., Adams, J., Georgiev, P., Gurova, M., Vasileva, H., Karastoyanova, N. 2024. Ropotamo: an Early Bronze Age pile-dwelling on the Western Black Sea coast. In Ilves, K., Walker Vadillo, V., Velentza, K. (eds) *Delivering the Deep. Maritime archaeology for the 21st century: selected papers from IKUWA 7* (BAR International Series 3170). Oxford: BAR Publishing, 65–81; <https://doi.org/10.30861/9781407361475>
- Dimitrov, K., Prahov, N., Georgiev, P., Damyanov, M., Velkovski, K., Vasileva, H., Karastoyanova, N.

- (in press). Podvodni razkopki i morsko geofizichno prouchvane v akvatoriyata na Sozopol. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2022 g.* Sofia (in Bulgarian with English abstract).
- Garbov, D. 2022. Not the Luckiest of Ships: Identification and History of the Saint Nicholas Bay Shipwreck. *International Journal of Nautical Archaeology* 51.1, 145–172; <https://doi.org/10.1080/10572414.2022.2092707>
- Georgieva, Z., Prahov, N., Raykovska, M., Jones, M., Lee-Seaton, K. 2022. Advanced Photographic Methods in Studying Ship Graffiti from Medieval Churches in Nessebar. *Interdisciplinary Studies* 27, 21–42.
- Hristov, I. 2013. *Akra between Anhialo and Sozopol*. Sofia: Unicart (in English and Bulgarian).
- Karayotov, I., Porozhanov, K., Popov, V. 1979. Podvodni prouchvania mezhdu nos Emine i Ahtopol. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1978 g.* Sofia, 55–56 (in Bulgarian).
- Lazarov, M. 1980a. Podvodni prouchvania v rayona na far “Shabla”. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1979 g.* Sofia, 228–230 (in Bulgarian).
- Lazarov, M. 1980b. Podvodni prouchvania v zaliva na nos Sveti Atanas do selo Byala. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1979 g.* Sofia, 230 (in Bulgarian).
- Lazarov, M., Popov, V. 1985. Podvodni prouchvania pri Urdoviza I. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1984 g.* Sofia, 293 (in Bulgarian).
- Lazarov, M., Porozhanov, K., Popov, V. 1983. Podvodna arheologicheska ekspedicia Urdoviza 82. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1982 g.* Sofia, 147–149 (in Bulgarian).
- Lazarov, M., Porozhanov, K., Popov, V. 1987. Prouchvania v zaliva na Urdoviza I. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1986 g.* Sofia, 285–286 (in Bulgarian).
- Lazarov, M., Porozhanov, K., Popov, V. 1988. Urdoviza. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1987 g.* Sofia, 39–40 (in Bulgarian).
- Lazarov, M., Porozhanov, K., Popov, V. 1989. Podvodna arheologicheska ekspedicia Urdoviza 88. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1988 g.* Sofia, 174 (in Bulgarian).
- MacLeod, I., Garbov, D., Batchvarov, K., Viduka, A., Zlatanova, D. 2024. The Sounding Weight from Urdoviza: Investigating Artefact Biographies and Site Formation Processes within a Shallow-Water Shipwreck in the Western Black Sea. *Archaeologia Bulgarica* XXVIII.2, 109–124.
- Pacheco-Ruiz, R., Adams, J., Pedrotti, F., Grant, M., Holmlund, J., Bailey, C. 2019. Deep sea archaeological survey in the Black Sea – Robotic documentation of 2,500 years of human seafaring. *Deep-Sea Research Part I: Oceanographic Research Papers* 152; <https://doi.org/10.1016/j.dsr.2019.103087>
- Peev, P. 2014. Bulgarian Black Sea deep water archaeology. *Pontica* XLVII, 541–548.
- Porozhanov, K. 1979. Podvodni arheologicheski prouchavania. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1978 g.* Sofia, 56–59 (in Bulgarian).
- Prahov, N. 2013. Archaeological predictive model for late Chalcolithic and Early Bronze Age coastal settlements along the southern Bulgarian sea coast. In Angelova, H., Ozdogan, M. (eds) *International Conference. Where are the sites? Research, protection and management of cultural heritage*. Sozopol: Centre for Underwater Archaeology, 117–147.
- Prahov, N., Dimitrov, K. 2024. A newly discovered harbor of Mesembria. In Urteaga, M., Pizzo, A. (eds) *ENTRE MARES. Emplazamiento, infraestructuras y organización de los puertos romanos* 2, 563–572; <https://doi.org/10.48255/9788891332714>.
- Prahov, N., Salkin, A. 2024. The harbour of Bizone. In Urteaga, M., Pizzo, A. (eds) *ENTRE MARES. Emplazamiento, infraestructuras y organización de los puertos romanos* 2, 573–582; <https://doi.org/10.48255/9788891332714>.

- Prahov, N., Angelova, H., Kotsev, A., Popov, A., Dimitrov S. 2011. Prognozno modelirane v arheologiyata: svetovna praktika i balgarski perspektivi. *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 1, 71–120 (in Bulgarian with English abstract).
- Prahov, N., Dimitrov, K., Slavchev, V. 2019. Kompleksno arheologicheskoto prouchvane v akvatoriyata i po bregovete na Varnenskite ezera. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2018 g.* Sofia, 735–737 (in Bulgarian with English abstract).
- Preshlenov, H. 2020. Underwater archaeology and history in Nesebar (1960–2020). *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 10.2, 233–252 (in Bulgarian with English abstract); <https://doi.org/10.57573/be-ja.10.233-252>
- Toncheva, G. 1964. *Potanalni pristanishta*. Varna: DI Varna (in Bulgarian).
- Vagalinski, L., Dimitrov, K., Adams, D., Draganov, V., Garbov, D. 2016. Morski arheologicheski projekt “Cherno more”. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2015 g.* Sofia, 893–896 (in Bulgarian with English abstract).
- Vagalinski, L., Dimitrov, K., Adams, J., Batchvarov, K., Draganov, V., Garbov, D., Pacheco-Ruiz, R. 2017. Morski arheologicheski projekt Cherno More: arheologicheski izsledvania po balgarskia kontinentalen shelf. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2016 g.* Sofia, 720–722.
- Vagalinski, L., Adams, J., Dimitrov, K., Batchvarov, K., Pacheco-Ruiz, N., Draganov, V., Garbov, D. 2018. Morski arheologicheski projekt “Cherno more”: arheologicheski izsledvania po balgarskia kontinentalen shelf. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2017 g.* Sofia, 713–716 (in Bulgarian with English abstract).
- Vajsov, I., Zidarov, P., Velkovski, K., Angeliva H., Draganov, V. 2016. Geoarchaeological Surveys in the Durankulak Region. In Todorova, H. (ed.) *Durankulak. Die hellenistischen Befunde, Band III*. Rahden: Deutsches Archäologisches Institut, 201–208.
- Velkovski, K. 2022. Distantionni morski arheologicheski prouchvania po Yuzhnoto balgarsko Chernomorie (2013–2021). *Izvestia na Burgaskia muzey VIII*, 201–215 (in Bulgarian with English abstract).